

Қ.С.ҚАЛЫБАЕВА

ТҮРКІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

В статье рассматривается грамматическая структура фразеологизмов близкородственных тюркских языков, автор старается раскрыть причину некоторых структурных изменений во фразеологизмах не типичных для тюркских языков кипчакской группы

Bu makalede, Türk dilindeki deyimlerin gramer yapısı değerlendirilmiş ve Türk diline ait olmayan bazı yapısal değişikliklerin sebebi anlatılmaya çalışılmıştır.

Түркі тілдерінің қыпшақ тобындағы тілдердің фразеологизмдерін зерттеу барысында біз қайсыбір түркі тілдерінде жалпы түркілік сөзжасамда кездеспейтін құрылымдар пайда болып отырғандығын анықтадық. Әсіресе, бұл қазіргі Ресей аумағында өмір сүріп жатқан татар, башқұрт, қарайым тілдерінде байқалады. Жалпы, қыпшақ тобына енетін қыпшақ-бұлғар және біршама қыпшақ-половец тобындағы тілдердің сөзжасамызда орыс тілінің әсеріне ұшырағандығын зерттеушілер де жоққа шығармайды. Бұл жайында батыс қыпшақ тобындағы тілдерді зерттеген К.Мусаевтің еңбектерінде кездестіреміз [1]. Әдетте, зерттеу еңбектерінде фразеологизмдердің грамматикалық құрылымын тек тірек сөз тұрғысынан (есімді, етістікті т.б.) қарастыру үрдісі алған. Ал, олардың құрылымындағы өзгерістердің сырын жақын туыстас тілдермен тарихи тұрғыдан салыстыра зерттеуге қатысты еңбектер жоқтың қасы. Оның үстіне, түркі тілдеріндегі күрделі сөздер мен фразеологизмдер проблемасының әлі де басы ашылмаған тұстары да жоқ емес. Айталық, С.Муратовтың еңбегінде *-лы, -лі* тұлғалы құрылымдардың күрделі сөз, не фразеологизмдердің қатарына қосылатыны жайлы түркологтардың бір пікірде емес екендігін айта келе түркі тілдерінің сөзжасам заңдылығы тұрғысынан қарағанда *-лы* аффиксі бар тіркесімдердің бәрі күрделі сөз бола бермейтіндігін айтады [2, 56]. Мысалы, қазақ тілінде де осы құрылымдағы фразеологизмдер көбі жай тіркес, яғни күрделі сын есім ретінде кездеседі. Мысалы, *сұлу мұртты, қызыл шырайлы, толық жүзді*, т.б. Ал, татар, башқұрт, ноғай, қарашай-балқар, құмық тілдерінде бұл құрылымдар фразеологиялану дәрежесіне көтерілген. Ойымыз дәлелді болу үшін төмендегі мысалдарға көз жүгіртуге болады.

Башқұрт тілінде
асық күңелле
кара йөрәкле
каты бәгерле
әсе телле
осло колаклы
оло йөрәкле

Қазақ тілінде
көңілі ашық
жүрегі қара
тас жүрек
тілі ащы
.....
үлкен жүректі

Татар тілінде <i>сизгер табигатле, кызу табигатле жиңел табигатле авыр табигатле йомшак табигатле</i>	ноғай тілінде: <i>калын елкели «бай, бақуат, тұрмысты» тар куллы «қолы тар» тар халыклы/ күңелле «көңілі тар» тар эчле «іші тар»</i>
Қарашай-балқар тілінде: <i>айыу акъыллы «ақылы онша емес» алтын къоллу «шебер» аман ауузлу «аузы жаман» арцу тилли «тілі майда» ачыкъ мангьлылы «бақытты» ачык жүреккли «ақ көңіл» къара джюрекли «қатігез адам» бир тилли, бир сезлю «үздеге берік»</i>	Құмық тілінде <i>ачык генгюлю къара юреккли къаты юреккли аччы тилли къара юзлю болмакъ</i>

Аталған фразеологизмдердің барлығы да қазақ тілінде керісінше байланысып, жай тіркестерді құрайды. Мысалы: *көңілі ашық, жүрегі қара, жүрегі қатты, тілі ашыы т.б.*

Құмық тілінде де аталған фразеологизмдердің құрылымының өзгеруі оларды жай тіркестерге айналдырады екен: «Изменение структуры данных фразеологизмов приводит к образованию простых предложения с парадигматикой притяжательности числа: аччы тилли тили аччы; ач гезлю гези ач; таза юреккли юреги таза» [3, 110]. Башқұрт тілінің фразеологизмдерін зерттеген З.Г. Ураксин башқұрт тілінде де аталған құрылымдағы фразеологизмдердің құрамы ауысып келгенде, олар жай тіркеске айналып кететінін көрсетеді: «Второй компонент таких словосочетаний является производным прилагательным, образованным от существительных. По семантике эти фразеологизмы совпадают с субстантивными единицами модели «прилагательное существительное» по существу многие от них и образуются. Допуская изменение структуры, они могут быть преобразованы в простые предложения и принимать парадигмы притяжательности и числа. «Әсе телле теле әссе (у когол. язык злой, колючий) кәкере куллы «нечистый на руку» кулы кәкере (у кого л. рука не чиста)» [4, 59].

Демек, мұның өзі түркі тілдеріндегі күрделі сөз мәселесінде әлі де болса тереңдете зерттейтін тұстары бар екенін көрсетеді. Яғни, аталған *-лы* аффиксті компонентті тіркесімдер қыпшақ бұлғар тобындағы тілдерде лексикалану сатысына көтеріліп, образды фразеологизмдерге айналған. Ал, басқа түркі тілдерінде ол құрылымдар күрделі сөз дәрежесінде қалған.

-сыз, -сіз жұрнақтары арқылы жасалған фразеологизмдер де қыпшақ тобында біркелкі емес. Бұл тәсіл негізінен татар, башқұрт және ноғай тілдерінің басын біріктіреді.

Татар тілінде: *сөйкәмсез сөяк «сыйсыз адам»*
сөмсез сыер «мәдениетсіз адам»
жсиелсез тегермән «мылжың»
төпсез мичкә «бездонная бочка»
төпсез тамак «тамақсау»

Башқұрт тілінде: *қомсоз кеше «қолы тар, нес»*

Ноғай тілінде: *елкесиз болув «арық, жүдеу, кедей»*
кансыз аьдем «қатігез адам»
тайпасыз бала «тәрбиесіз» т.б.

Туынды сын есім зат есіммен тіркесіп фразеологизмге айналуы қазірге тек татар тілінің материалында ғана кездесті. Мысалы: алғашқы компоненті *лы/лі жұрнақты* туынды сын есім болатын фразеологизмдер *тат: күзле бүкән, аяклы каза, сөйкәмле сөяк «ұнамды адам», тамгалы агач «танымал адам» т.б* Түркі тілінің қыпшақ тобында басқа тілдерде бұл үлгідегі фразеологизмдер көп емес. Жалаиридің «Жамиғат-тауарих» атты шежіресінің тілін сөз еткен Р.Ф.Сыздықова зерттеу еңбектерінде *-лы* тұлғалы мынадай тіркестерді келтірген: *зақыллы зағифа - ақылды әйел, еслі зағифа - есті әйел* [5, 27]. Демек, бұл тәсіл түркі тілдерінде о баста жай тіркес түрінде қалыптасқанымен, кейіннен лексикаланып образды тіркестерге айналса керек. Қыпшақ тобындағы тілдердің грамматикалық құрылымындағы айырмашылықтың бірі бұл топтағы татар, башқұрт, қарашай балқар, құмық тілдеріндегі теңеу тәсілдерінің жасалуындағы шылау сөздерге (қаз: *сияқты, секілді*; ққалп: *мисли, секилли*, тат: *кебек*; башқ: *кеуек*, ноғ: *секилли*, қбалқ: *кибик*, құм: *иймик*) байланысты болып отыр. Мысалы, башқұрт тілінде *Һолок кеуек «сүліктей»*, тат: *ике тамчы су кебек*; қбалқ: *жарлы юйню киштиги кибик*; құм: *ярлы уьйню мишиги ймик «жүдеу», кедей адам жсайлы*.

Қыпшақ тобы тілдерінің ішінде тек татар, қарашай-балқар тілінде, *чы/чі* тұлғалы құрылым кездеседі: Мысалы, татар тілінде: *тәрелке ялаучы «подлиза»; төтен санаучы «өсекші» т.б.* Қарашай-балқар тілінде: *аузуу бла семиз кесичю «ауызбен іс тындыратын адам» т.б.*

Демек, қыпшақ тобы тілдерінде сындық ұғымдағы фразеологизмдер жасауда айырмашылықтар қалыптасқан. Түркі тілдерінің қыпшақ тобындағы тілдердің зат есім мен етістік тіркесіп келетін түрі етістікті фразеологизмдерде де өзгерістер жоқ емес. Себебі, жалпы түркі тілдерінде тәуелдене келіп септелетін байланыстың түрі татар, башқұрт тілдерінде жоғала бастағандығы байқалады. *Мысалы: Башқ: ауыз бешеу Қаз: аузы кую; кан кайнау; қаз: қаны қайнау; тат: күңел сүрелу қаз «көңілі қалу»; тат: тел чиишелеу; қаз: тілі шығу т.б.* Мысалы, башқұрт тілінде: *асыуға*

тейеу «ашуға тию», елкәге тейеу «ығырға тию»; Тат: көшкә салыну «күшіне сену»;

Табыс септігі арқылы тура меңгеріле байланысқан фразеологизмдер:

Башқұрт тілінде:

Ақылды юйыу

Баишты ашау

Исте йыйыу

Қазақ тілінде:

Ақылын жоғалту

Басын жоғалту

Есін жию

Зат есім жатыс септігінде келіп етістікпен тіркескен байланыстар:

Башқұрт тілінде:

Баишта булыу

Күззә тотоу

Қазақ тілінде:

Есінде болу

Көзінде ұстау

Яғни бұдан шығатын қорытынды қыпшақ тобындағы тілдерде толықтауыштық қатынастағы меңгеріле байланысу арқылы жасалған фразеологизмдердің құрамында алшақтықтар қалыптасқан. Бұл алшақтық тілдің заңды тарихи дамуының нәтижесі. Біздіңше, башқұрт, татар тіліндегі осы үлгідегі фразеологизмдер кейіннен орыс тілінің әсерінен қалыптасқан үлгі болса керек деген ой түйеміз. Мұндай құрылымдардың көне түркі және орта ғасырлық жазба ескерткіштер тілінде кездеспеуі бұл өзгерістердің түркі фразеологизмдерінің қалыптасуындағы кейінгі дәуірлердің ізі болуы мүмкін деген ойға жетелейді. Қорыта келгенде, қыпшақ тобы тілдерінде түркілік сөзжасамда кездеспейтін құрылымдар пайда болып отырғандығы анық. Бұл мәселе келешекте өз алдына арнайы зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. - М.: Наука, 1975. – 357 с.
2. С.Ф.Муратов Устойчивые словосочетания в тюркских языках, М.:Наука, 1961. -130 с.
3. Абдуллаева А.З. Основы фразеологии кумыкского языка в сравнительный освещении. - М., 2001. –152 с.
4. Ураксин З.Г. Проблемы этимологии тюркских языков / Сборник статей. – Алма-Ата, 1990. - С.395
5. Сыздықова Р.К. Қадырғали Жалайридің «Жами ат тауарих» атты шығармасының тіліндегі тұрақты сөз тіркестері // Ескі жазба ескерткіштері туралы зерттеулер. - Алматы: Ғылым, 1983. – 202 б.

REZUME

K.S. KALYBAEVA (Almaty)

GRAMMATICAL STRUCTURE OF TURKIC PHRASEOLOGIES

Comparing peculiarities of forming of partly common phraseologies (partly equivalent) structural, semantic development and forming peculiarities of the Kypchak group languages defines development of Turkic languages and ways of separation;